

Роман
ІВАНІЩУК

Журавлинний крик

Роман

Харків
«Фоліо»
2018

ЖУРАВЛИНИЙ КРИК

Роман

ПРОЛОГ

Зморений кінь виніс вершника з подільських путівців на битий Волинський тракт, що розгорнувся, немов сувій сірого полотна, аж до підніжжя Замкової гори, увінчаної надшербленою дугою червоного муру, — в очі входило східне передмістя Львова.

Кінь спотикався на вичовганих колесах виямках, збивав об осклизле каміння мошеної дороги копита, з яких на довгих переходах із далекої лівобережної Самари повідпадали підкови; вершник Львова не впізнавав, хоч і в'їжджав до нього чотири роки тому з протилежного боку — Городоцьким трактом, а втім, міста й не видно було за пасмом пагорбів; дрібні хатки під солом'яними дахами залишилися позаду, їх змінили кам'яні будинки, криті гонтом і бляхою, муроване передмістя тіснішало, стискалося, пасовиська маліли і шораз густіше кокожілися жухлим будяччям і собачою кропивою; вершник зупинив коня, спішився.

Вірний вороний вже не був йому потрібен, господар зняв з нього ношу з двох клунків, перекинув її через рамено, звів коня з дороги, поплескав по шиї й погнав на заскоринені першим інеєм загони, а сам пішки подався до Підзамча, сподіваючись допасти до будь-якої нічліжки й відіспатися після довгої і втомливої подорожі.

Шукати довго не довелося: навпроти Онуфріївського монастиря на непримітному будинкові висіла табличка з претензійним готичним написом «Hotel Grand», біля входу стояв готельний слуга в лівреї, він придивлявся до перехожих, досвідченим оком відрізняючи прибулих від мешканців міста; високий чоловік у чорному сукмані й смушевій шапці, з-під якої вибивалося сиве волосся, й клунками через рамено відразу привернув його увагу. Готельний слуга вклонився, завченим жестом зазиваючи подорожнього, і той підійшов, відрекомендувавшись:

— Маркіз Жуль де Ваттель.

— О-о, гості з Франції! — значно нижче, ніж перший раз, вклонився готельний слуга: після перемог Бонапарта

в Італії австрійці ставилися до французів з респектом і підозріливістю; він спідлоба придивлявся до змученого чоловіка в запорошеній світлі. — Просимо, уклінно просимо... Що ви, що ви, документів ми не вимагаємо, тільки... якими грішми будете платити?

— Московськими золотими рублями.

— О мосьє, на вас чекає найкращий покій!

У готельній кімнаті вздовж тріщин на стінах розповзлася пліснява, але були тут ліжко з чистою постіллю, стіл, крісло і шафка; подорожній замовив до покою вечерю й почав розкладати свої пожитки. Дістав з одного клунка запасний одяг і взуття — маєток, як на маркіза, надто скромний — і заніс до шафки, з другого вийняв перев'язану шнурком пачку паперу, потримав у руках, ніби зважив, і поклав на стіл.

— Ось і все... — прошепотів.

Готельний слуга з вечерею не забарився, подорожній з'їв пожадливо і, наситившись, ліг у ліжко, щоб заснути хоча б на добу.

Та сон не приходив. Почуття безвиході заповзало в душу: аж тепер, відчувши себе в цілковитій безпеці, мандрівник збагнув, що вороття до минулого не буде вже ніколи й ніколи не побачить він ні своєї дружини, ні дочки, що п'ятдесят п'ять прожитих літ немов у Лету впали, не залишивши на землі жодного сліду.

Довго лежав, бездумно вдивляючись у закіптюжену стелю, й викликав у пам'яті юне обличчя Уляни, бо нинішнього уявити собі не міг; образ дочки, якої ніколи не бачив, уперто зливався з обличчям матері — було воно цієї миті примарне й далеке; а коли смеркло, враз навально наблизилося до нього, і він чекав присуду за кривду, що їй заподіяв. Проте жінка була добра й ласкава, русяве волосся впало на білі щоки, вона прошепотіла:

«Я прийду до тебе, прийду, ти не розпачай. Хіба ти один такий? Вас багато пішло на ешафоти, в тюрми й на вигнання — по живлющу воду для спраглих людей, і зусилля й жертви ваші не пропадуть дарма, хтось довершить вами розпочате, нащадки ваші добудуть з каменя воду... Тільки встигни завершити своє...»

Маркіз глянув на стос паперу, сягнув рукою, розв'язав, погортав дрібно списані аркуші. Оце і є те, що має зверши-

ти, — мета його мандрівок. Мало чи багато? Не знає. Але з усіх доріг виніс тільки цей стос паперу й мусить його віддати людям... Зникло обличчя дружини — нова турбота діймала подорожного: чи живе ще у Львові професор Петро Лодій, що чотири роки тому радив Ваттелеві залишитися в Галичині, донедавна тут виходила газета французькою мовою, можна б її поновити, університетові потрібна професура, у Львові добре функціонує друкарня Йозефа Міллера. Не міг тоді: мусив їхати до Московії як емісар від революційного французького Конвенту.

Місія закінчена. Залишилося зробити останнє, а може, і єдине за все життя конкретне діло — видати книгу буття цілого покоління — під іменем Павла Любимського, справжнім прізвищем маркіза де Ваттеля.

Чи живе у Львові ще професор Лодій? Чи працює друкарня Міллера?

Сон склеплював повіки, тіло важко виповнювалося ним, немов свинцем; стосик списаного паперу пучився, виростав на столі, ось уже досяг він стелі, заповнив усю кімнату, весь простір, в якому жив Любимський півстоліття; і прошепотів він, засинаючи, слова з другого послання апостола Павла до коринфян, які стали його, Любимського, молитвою:

«Коли я завдаю смутку вам, то хто мене розважить, як не ті, що засмучені через мене? Бо з великого горя і туги серця та з многими слізьми написав я це не для того, щоб ви сумували, а щоб пізнали любов, котрої у мене до вас пребагато».

До Львова прийшла глуха осінь 1796 року.

ЧАСТИНА ПЕРША

Розділ перший

Зима в Москві була тоді жорстока і в суворості своїй благодатна, морози виморили ворон, чуму і безпритульних волоцюг, друга столиця Московії очистилася од усілякої скверни, перед якою безсилі військо, Таємна експедиція і правосуддя, тож настав час без гарячки, спокійно наводити лад у розхитаній війною країні, закручувати розгвинчені шруби в державній машині, нагороджувати достойних і карати злочинців.

Івана Максимовича Синельникова ще наприкінці листопада викликав зі Симбірська новий і несподівано першпективний фаворит імператриці генерал-аншеф Григорій Потьомкін до Петербурга. В листі сіятельний граф повідомляв прем'єр-майора, що всемілостива цариця, пам'ятаючи його заслуги в битвах з турками й татарами під Перекопом, Бендерами, Каланчаком, а до того ж доблесть довіреного йому карабінерного полку, який потім у складі армії князя Петра Паніна громив пугачовських зброднів, надає Іванові Максимовичу звання полковника, при цьому пропонує йому бути готовим податися до Криму, щоб очолити бахчисарайський гарнізон та подбати про переселення тамтешніх греків до Новоросійського краю.

Тридцятип'ятирічний прем'єр-майор був ще повний жадань слави і рангів, йому імпонувала царицина пропозиція. Він велів гнати чимдуж коней, міняючи змилених рисаків на поштових станціях, проте до Москви встиг прибути лише по Різдві, якраз у найлютіші морози.

Зупинився у непоказному трактирі на одному з арбатських завулків — Конюшенному, навпроти візерунчастої церковці Симеона Стовпника. Хазяїн відвів офіцерові нагорі щонайзатишнішу кімнату, запевнив, що блощиць немає —

вимерзли, а від холоду — що вдієш! — хай його благородіє рятуються внизу міцним і гарячим.

Зігрітися з дороги й справді треба було, а ще хотілося дізнатися про найсвіжіші новини в білокамінній столиці — Іван Максимович зійшов до шинку. Тут було людно й накурено, облич не розгледіти за тютюновим димом, а врешті — так у всіх постійних дворах, до цього не звикати; шинкар запобігливо вискочив із-за ляди — видно, офіцери сюди навідувалися рідко, — промів подолом фартуха вільний стіл у кутку, запросив майора сісти.

Очі Івана Максимовича поволі призвичаювалися до синюватого сутінку. Чекаючи на обід, він встиг розглянути сусідів: за довгим дубовим столом перед вікном сиділо п'ятеро чоловіків у циліндрах і різношерстих сурдутах — начебто й не московські, потім почув кілька фраз по-французькому. Не звертав уваги, чей же в Москві та Петербурзі всяке намагалось розмовляти будь-як, аби лише не по-своєму; то, може, й ці... Проте вухо вловило чисту французьку вимову.

— Ми невиправні домашні патріоти, — посміхнувся один з компанії, він сидів посередині й на вигляд був найстарший у цьому молодому товаристві. — Приїхати до Москви серед такої лютої зими й замовляти бургундське! — Потримав пугар навпроти очей і зневажливо відставив його набік. — Ей, гарсон! — гукнув шинкареві. — Водка!

Шинкар, метушливо звиваючись у проходах між столами, ніс закордонним клієнтам гранчастого бутеля. Його затримав за полу каптана гомілатий здоровань.

— А-а... А панянок тут не можна замовити?

Французька шинкареві була незрозуміла, він розвів рукамі, всі хором засміялися, а старший знову скептично кинув:

— Бог свідком, ви безнадійно обмежені парижани: в Москві такої страви у трактирах не подають. Треба було їхати не сюди, а хоча б до Берліна.

Горілку розлили в пугарі, дехто принохувався, кривився.

— Досить уже Вольтерового гостювання в Берліні, — відіззався хтось із гурту. — Він утікав на диліжансі від гостинності свого кумира Фрідріха II, наче за ним гналося сто макбетівських відьом!

— А тепер заграє з північною Семірамідою, дивись, ще й сюди приїде — слідом за нами.

— Можна сподіватися, що цього не станеться. Мосьє Дідро після повернення з Московії напевно поділиться з колегою своїми враженнями.

— Проте обидва й далі писатимуть вінценосцям моралізаторські повчання, видумуючи кожен для себе ідеального монарха чи монархиню... Випиймо, панове, за нашого дивака Руссо — найтверезішого з філософів!

— І за гарячих парижанок!

— І за манірних фрейлін Катерини...

Горілка швидко каламутила голови французам, вони гомоніли щораз голосніше і, перебиваючи один одного, проголошували тости.

— Чудова московська водка, — кркнув старший. — Ідіть собі з вашим патріотичним бургундським до всіх чортів або подаруйте гарсонові, а мені ще раз налейте тієї, що міцна, як московські морози!

— Гарсон! — покликав шинкаря гомілатий. — Візьміть для своєї мадам наше вино! — Він відсунув непочаті пляшки, а одну взяв у руку й, приклавши пальця до губ, прошепотів таємничо: — Увага, панове! Бочку водки тому, хто розгадає оцю мою історичну загадку...

Далі зняв з голови циліндра й кинув його на стіл, потім простягнув руки до своїх сусідів, познімав із їхніх голів циліндри, поскладав один поверх одного. Потім узяв пляшку з початим бургундським, бризнув з неї вина по обидва боки капелюшної вежі.

— А що? — допитувався, заглядаючи в очі своїм колегам. — Перевелися в солодкій Франції дотепні й розумні?

Але тут схопився старший, підніс пугара і проголосив:

— Вавилонська вежа!.. Тож випиймо, панове, за новітній Вавилон, за Семіраміду — незрівнянну Като, як назвав її Вольтер, і за поверженого Навуходоносора — маркіза Пугачова!

— Виграв, колего, — вдарився об поли сурдута гомілатий. — Гарсон, бочку водки!

Іван Максимович остовпів. Що могли б уліпити за такі вівати французам, не знав, але йому за саму присутність на подібній забаві може всміхнутися не царський палац над Невою, а інший над цією ж рікою, біля Ладозького озера, — шліссельбурзький... Боязко глянув на шинкаря, що саме підносив

йому страву й горілку, але той не звертав ніякої уваги на п'яні вигуки, як не зважає артилерійський капітан на гарматну стрілянину. В залі теж на тост ніхто не зреагував.

Синельников обвів очима тих, що пили й куняли за столами, і лише тепер помітив у протилежному кінці зали сивовусого дідугана з козацьким довгим чубом, опущеним навскіс через покрояне зморшками гудзувате чоло. Дерев'яний пугар, що його старий підносив до губ, затремтів у руці, дідуган блиснув очима у бік французів і випив одним духом.

— О-о! — помітив старого довгов'язий француз. — О-о, погляньте, колеги, з нами п'є запорізький лицар, він поділяє наш тост! Це ж так романтично: з французькими вільнодумцями п'є козак, жива легенда в широких штанях і червоних ботфортах! — Хитнувшись, він вийшов з-за столу й попрямував до козака з пугарем у руці.

Дідуган важко підвівся. Він був не надто високий, але кременезний, одягнений у дорогого запорізького жупана, брязнула об край столу шабля в обсипаних коштовними каменями піхвах, — козак, видно, належав до вищої старшини. Обвітрене обличчя зібралося у зморшки, губи стиснулися у зневажливій гримасі, старий поглядом зупинив розохоченого чужинця й проказав поволі, дошукуючи французьких слів:

— Якщо козаки стануть колись легендою, то у французів вона завжди буде пов'язуватися з Дюнкерком, під яким Богдан Хмельницький допоміг урятувати Францію від іспанців більше ста років тому. А випив я... сам знаю за що.

Знічений француз позадкував до своїх, прохаючи жестами вибачення; гостей вразив не стільки різкий тон відповіді, скільки зміст її та ще й вимовлений французькою мовою!

Іван Максимович подався вперед. Він наче десь бачив цього лицаря, колись з ним у житті зустрічався, але губиться обличчя старого в сутінках... Чекай, чекай... Підвівся, щоб підійти до дідугана, та цієї миті з-за сусіднього столу виступив високий чоловік, молодий на вигляд, в чорному сурдугі, глянув на козака, що сидів за хмарою диму, смалив люльку й не цікавився більше чужинцями та їхніми тостами, потім промовив до притихлих гостей по-французьки:

— До вашого тосту, панове, я додаю тільки одне і з радістю перехилю за це чару: прийде час — і незрима рука напише і в Парижі, і в Петербурзі останнім Валтасарам вог-

• ————— •

ненними літерами на стінах: мане, текел, фарес¹. Я вип'ю за предтеч того судді — за дивака Руссо, педантичного Канта, наївного просвітителя імператорів Вольтера і за українського філософа Сковороду.

Надпив з келиха, скося глянув на офіцера, що сидів поруч.

Синельников був украй збентежений. Він теребив пальцями аксельбанти, не знаючи, як повестися. Не личить воїнові кликати поліцмейстера, але розмова в шинку ставала вкрай небезпечною, вона була страшніша від промов Пугачова на козацьких зборищах. А прем'єр-майор Синельников присягав імператриці, і його обов'язок — боротися з її ворогами. Як тут бути? Ні, краще вийти. Перед ним блискуча кар'єра, і її втрачати не можна. Але він здатний лише до чесної битви, доносити не вміє і не може. Тому геть, геть звідси, щоб не слухати крамоли... Проте було цікаво, хто ці люди, що вони ще скажуть. Знайшов для себе рятівне: «Але ж я не конче повинен знати французьку мову...»

Чужинці загомоніли, захоплені сміливими словами незнайомого, бурхливими жестами запрошували його до свого столу: чом же мосьє відразу не признався, що він теж француз?

Чоловік у чорному сурдугі відвів очі від офіцера — Синельников сидів пригнічений і аж ніяк не навіював підозри, — усміхнувся.

— Я не француз. Я теж козак, хоч не ношу шаблі й шароварів. Батько мій був козаком. Але чому вас дивує наша освіченість? Хіба не відомо вам, хто і з яких країн учиться в Європі, невже не відаєте про те, що й ваші земляки здобувають освіту в Києво-Могилянській академії? Я ж учився в королівському педагогіумі в Страсбурзі і єсьм бакалавром філософії, а мої ровесники слухали лекції в Оксфорді й Галле, а деякі мали щастя навчатися фізичної географії в самого Імануїла Канта в Кенігсберзі...

Заінтриговані чужинці підвелися з-за столу, підійшли до незнайомого, придивлялися до його молодого обличчя, значуще презиралися між собою; вавилонська вежа з циліндрів залишалася стояти кумедним символом імперії і з обох боків

¹ За легендою, на бенкеті в останнього царя Вавилонії незрима рука написала на стіні вогненними буквами слова: «пораховано, зважено, віддано». На другий день Валтасара знайшли мертвого, а Вавилонію завоювали перси.

підтікала, замість Тигру і Євфрату, бургундським вином, — обступили й разом заговорили, знайомлячись: вони, художники, лікарі, юристи, супроводжують у Московії паризьких гостей — філософа Дені Дідро і публіциста барона Фрідріха Грімма, які приїхали скласти візит північній просвіченій монархині Катерині II.

— Мосє бакалавр напевно знає, — заговорив довгов'язий француз, — що російська імператриця милостиво закупила у збіднілого Дідро книги і, не забравши в нього жодної, призначила філософа директором його власної бібліотеки, сумлінно виплачуючи йому щорічну ренту. Вольтер був захоплений вчинком Катерини, він назвав її «моя Като», а Дідро, о бідний Дені! — заламав руки француз, — з великої вдячності приїхав поклонитися своїй покровительці, привізши із собою подарунка — двадцять шість картин Рембрандта! — але, на жаль, у невдалу пору. Північна Семіраміда, незрівнянна Вольтерова Като, мала в цей час зіпсований настрій: маркіз Пугачов домагався, бачите, її руки, чи то пак престолу, ха-ха! Потім благодійниця помітно повеселішала — Пугачова спіймали і з почестями привезли до Москви. Ха-ха! — вдавана усмішка на обличчі француза раптом змінилася виразом презирства й ненависті. — Його у клітці везли, як індійського тигра, і нині він стоїть у клітці в борговій тюрмі, що поряд із монетним двором. Так, так! Клітка така вузька, що в'язень не може навіть клякнути. Він стоїть і мовчки дивиться на людей, тамуючи нестерпну муку. О, бідний мосє Дідро! Йому дозволили подивитися на Пугачова, і філософові стало погано. Він позавчора вернувся до Петербурга, щоб їхати геть звідси, де в'язнів тримають не в тюрмі, а в клітці! Я... я, знаєте, лікар, і таке, таке...

Розпалений француз сягнув по свого пугара і вихилив його до дна.

— А вона сказала великому мудрецеві світу, коли той завів розмову про закріпачення московських селян, ваші, мовляв, сміливі принципи придатні для трактату, а не для діла, ви маєте справу з папером, що все стерпить, а я з людьми. І в той же час, лицемірно афішуючи себе ученицею Монтеस्क'є, складає прожекти найгуманніших законів на підставі його праць. О, бідний директор бібліотеки північної Семіраміди!